

Barbara Grzegorzcyk

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Humanistyczny

Komunikowanie się w edukacji w twórczości Jana Amosa Komeńskiego

Communicating in education in John Amos Comenius' writing

Młodzież powinna być kształcona zbiorowo i potrzebne są szkoły.

Jan Amos Komeński

Streszczenie

Rozważania o komunikowaniu w procesie edukacyjnym Jan Amos Komeński zawarł w wielu swoich pracach. Uważał, że system klasowo-lekcyjny umożliwiał uczniom zdobycie umiejętności komunikowania się. Podkreślał, że praca w zespole, w dużej grupie dzieci daje wiele korzyści edukacyjnych i społecznych. Wymienił i opracował wiele sposobów i możliwości komunikowania się w edukacji. Do najważniejszych zaliczył: wzajemne uczenie się uczniów na lekcjach, wygląd estetyczny i wyposażenie klasy, relacje nauczyciela z uczniami, atmosferę współzawodnictwa uczniów w nauce i pracy, teatr szkolny i inscenizacje, zabawy, książki i podręczniki szkolne oraz komunikowanie się za pomocą mowy i języka.

Słowa kluczowe: Komeński, komunikowanie się, edukacja, książki, teatr szkolny, mowa, język

Abstract

Deliberations on the communication on the educational process were contained in many works of John Amos Comenius. He thought that class-lesson system allowed the communication ability between learners. He emphasized the facts that the work in a team or in a big group had given many higher educational and social benefits. Comenius exchanged and elaborated many methods and abilities for communication between children. He recognized the most important possibilities: mutual children learning and study, the aesthetic look and class equipment, the most pleasant interactions teacher-pupils, the atmosphere of competition between children in the learning and works, the school theatre and staging, playing games with other children, school textbooks and communication with help colloquial speech and language. According to Comenius the school should to entirely prepare the individuals to social life and to communication with others.

Keywords: Comenius, communication skill, education, textbooks, school theatre, speech, language

Dążymy do powszechnego kształcenia wszystkich, którzy urodzili się ludźmi, we wszystkim, co ludzkie. Razem tedy należy ich prowadzić, dopóki razem prowadzić można, aby się wszyscy wzajemnie kochali, pobudzali i zagrzewali. Chcemy, aby wszyscy zaprawiali się do wszystkich cnót, także do skromności, zgody i wzajemnej usłużności. Toteż nie należy dzieci przedwcześnie rozdzielać ani dawać niektórym z nich sposobności do tego, aby sami w sobie znajdowali upodobanie, a innymi pogardzali. Wydaje mi się przedwczesne około szóstego roku życia chcieć już ustalić, kto do jakiego nadaje się zawodu, do nauki czy rzemiosła; wtedy jeszcze nie zaznaczają się dostatecznie ani skłonności ducha, ani stopień uzdolnienia; i jedno, i drugie lepiej ujawnia się później
(Komeński, 1956: 289).

Taka była idea Komeńskiego dotycząca szkoły elementarnej. Komeński nie tylko domagał się powszechności wykształcenia, ale także dobitnie ukazywał niesprawiedliwości istniejącego systemu szkolnego i szkody, jakie przynosi on społeczeństwu. Stwierdzał, iż szkoły nie spełniają postulatu powszechności, ponieważ służą tylko wybranym, a nie są dostępne dla wszystkich bez różnicy. A szkoda, bo według Komeńskiego wśród dzieci uboższych również trafiają się wybitne talenty, a bez nauki szkolnej nie mają one szans na własny rozwój i w przyszłości nie mają okazji dobrze służyć państwu. Komeńskiemu szczególnie chodziło o upowszechnienie nauczania i o to, aby w szkole elementarnej realizowany był jednakowy program dla całej młodzieży, zarówno dla dzieci zamożnych rodziców, jak i dzieci z uboższych warstw, a także nie tylko dla chłopców, lecz również i dla dziewcząt. „Również nie podobna podać żadnej wystarczającej przyczyny, dlaczego miałyby się drugą płęć zupełnie wyłączać od zdobywania mądrości. Kobiety są tak samo obrazem Boga, tak samo uczestniczkami łaski i królestwa w przyszłym życiu, tak samo wyposażone są w umysł sprawny i zdolny do pojmowania mądrości (nieraz w wyższym stopniu niż nasza płęć), tak samo stoi przed nimi otworem droga ku szczytom, skoro niejednokrotnie sam Bóg używał ich do sprawowania rządów nad ludami, do udzielania królom i księżętom zbawiennych rad, do uprawiania wiedzy lekarskiej i do innych działań pożytecznych dla ludzi, a nawet w roli wieszczki i tam, gdzie szło o karcenie kapłanów i biskupów. Dlaczegoż więc mielibyśmy dopuszczać je do abecadła, a później odsuwać od ksiąg samych?” (Komeński, Wstęp, 1956: 74).

W walce o jednolitą szkołę Komeński podkreślał, że należy dążyć do powszechnego kształcenia wszystkich i w związku z tym troszczył się, by wypracować metodę nauczania dostosowaną do potrzeb masowego kształcenia. Uzasadniał, że nowy system szkolny powinien zmienić dotychczasowy sposób pracy na bardziej bliski dzieciom, który rzeczywiście będzie umiał uczyć wszystkie dzieci wspólnie uczęszczające do jednej klasy szkolnej. Komeńskiemu chodziło jak najbardziej również o to, aby dzieci, będąc w szkole, uczyły się życia i wzajemnych relacji społecznych takich, jakie będą realizowane w ich realnym życiu w różnych sytuacjach i różnych środowiskach społecznych. Szkoła według Komeńskiego powinna w pełni przygotować młodych ludzi do uczestniczenia w życiu społecznym we wszystkich jego aspektach, do umiejętności budowania dobrych relacji z innymi oraz umiejętności rozwiązywania problemów i radzenia sobie w róż-

nych sytuacjach w rzeczywistym świecie. Uważał to za rodzaj wychowania społecznego, które może być realizowane jedynie poprzez wspólną naukę, pracę, kontakty i wzajemne komunikowanie się w grupie innych dzieci w klasie szkolnej. Podkreślał to z całą mocą w *Wielkiej dydaktyce*: „A choćby nie brakło rodziców, którzy by mogli bez uszczerbku dla innych zajęć oddać się kształceniu dzieci, lepiej jednak jest kształcić młodzież razem, w liczniejszym zespole, ponieważ więcej korzyści i przyjemności daje praca, gdy jedni od drugich biorą przykład i zapal. Bo jest najnaturalniejszą rzeczą czynić to, co widzimy, że inni czynią, i iść, gdzie widzimy, że inni idą, nadażać za tymi, którzy idą przodem, i wyprzedzać tych, którzy idą za nami” (Komeński, 1956: 70).

Według Komeńskiego wszechstronny rozwój człowieka jest realizowany przez całe jego życie. Zarówno w okresie szkolnym, jak i pozaszkolnym istotną rolę w kształtowaniu osobowości jednostki odgrywa życie społeczne i nabywanie umiejętności dobrego komunikowania się z innymi, a także udzielania pomocy drugiemu człowiekowi. Rozwój człowieka nie tylko uważa za cel, ale poszukuje drogi prowadzącej do tego celu, upatrując jej w budowaniu harmonii życia społecznego. Uważał, że aby stworzyć dobrze zorganizowane i prawidłowo funkcjonujące państwo, należy organizować szkoły i doprowadzić je do rozkwitu, aby stały się prawdziwymi warsztatami kształtującymi młodych ludzi. Postulował, aby „zasady organizacji pracy i życia wewnętrznego szkoły powinny być takie, aby wychowankowie jej mogli się stawać prawdziwymi ludźmi realizującymi wielkie możliwości natury ludzkiej” (Komeński, 1956: XCI).

Uporządkowany świat rzeczy uczynił Komeński wzorem i podstawą harmonii i integralności człowieka oraz organizacji życia społecznego. W swoich rozważaniach podkreślał, że „...szukamy sposobu umożliwienia tego, by tak jak świat rzeczy już doprowadzony jest do porządku siłą światła, tak też umysły ludzi zostały poddane światu rzeczy siłą porządku; tak więc jak wszystkie rzeczy są uporządkowane między sobą i powiązane wiecznymi zasadami prawdy, tak też i sami ludzie niech mogą korzystać ze światła, porządku i prawdy świata rzeczy, przy czym każdy niech zostanie doprowadzony do podobnej harmonii w sobie samym, a wszyscy między sobą wzajemnie. I to rzetelnie” (Komeński, 1973: 5).

Komeński pragnął stwarzać człowieka przez wychowanie, przez obiektywne wymagania wiedzy i społeczeństwa, przez rozwijanie jego umysłu i umiejętności dla dobra ogółu, dla dobra innych. Dlatego właśnie usiłował walczyć z istniejącym porządkiem społecznym, aby każde dziecko miało możliwość pełnego rozwoju i możliwość stawania się człowiekiem, uczestnicząc w procesie dydaktycznym i wychowawczym w klasie szkolnej, wśród rówieśników. Domagał się, „Aby dawano uczniom wykształcenie nie pozorne, lecz prawdziwe, nie powierzchowne, lecz rzetelne, to jest by człowiek stworzenie rozumne, przyzwyczajając się kierować nie cudzym, ale własnym rozumem, i nie tylko wyczytywać w książkach i rozumieć czy nawet w pamięci zachowywać i odtwarzać cudze sądy o rzeczach, lecz sam docierać do istotnych podstaw rzeczy i przyswajać sobie ich właściwy sens i użytek. Taką zasadą powinna obowiązywać w odniesieniu do rzetelnych obyczajów i bogobojności” (Komeński, 1956: 88).

Jan Amos Komeński wymienił i opracował wiele sposobów i możliwości komunikowania się w edukacji. Do najważniejszych zaliczył: wzajemne uczenie się uczniów na lekcjach, wygląd estetyczny i wyposażenie klasy, relacje nauczyciela z uczniami, atmosferę współzawodnictwa uczniów w nauce i pracy, teatr szkolny i inscenizacje, zabawy, książki i podręczniki szkolne oraz komunikowanie się za pomocą mowy i języka, a także komunikację niewerbalną.

Za jedne z ważniejszych elementów komunikowania się w edukacji uznawał Komeński wzajemne uczenie się i wzajemne nauczanie przez same dzieci. Uważał, że już w szkole uczniowie powinni uczyć się wspólnie, współpracować ze sobą oraz pomagać sobie wzajemnie, a będzie to bardzo korzystne dla wszystkich stron. Dzięki temu, że dzieci będą się uczyły od siebie, łatwiej przyswoją nową wiedzę i umiejętności, a także wpłyną na kształtowanie swoich charakterów i wiele pożądanych cech osobowości. Dużą uwagę we wzajemnym nauczaniu i komunikowaniu się przypisywał Komeński ćwiczeniom powtarzania przez uczniów wiedzy wcześniej przekazanej przez nauczyciela. Widział w tym wiele pożytku zarówno dla ucznia, jak i nauczyciela. Przy tego rodzaju pracy uczniowie będą skupieni i uważni, bo w każdej chwili mogą zostać wywołani do powtórzenia wiedzy, bardziej oswoją się z tematem realizowanym na lekcji i mniej czasu poświęcą w domu na przygotowanie się na następny dzień, a po kilkakrotnym powtórzeniu nawet najpowolniejsi uczniowie pojmą materiał. Nauczyciel będzie mógł lepiej obserwować pracę uczniów i oceniać ich postępy, a także wyzwać w nich zapał do uczenia się i nauczania innych. Dzięki temu uczniowie wyrobią w sobie swobodę rozprawiania na każdy poważny temat oraz umiejętność dyskusowania o rzeczach poznanych zarówno ze współuczniami w szkole, jak i z innymi poza szkołą. Uważał, że bardzo ważne jest wzajemne uczenie się uczniów, bowiem prowadzi ono do tego, że uczniowie, przekazując wiedzę innym, kształcą także samych siebie, ponieważ mają sposobność głębszego wglądu w daną rzecz, a wspólne rozmowy i wymiana sprawozdań sprzyja rozwijaniu zamiłowania do nauki.

Wzajemne uczenie się uczniów na lekcjach Komeński widział w sposób następujący: „Na każdej godzinie po krótkim przedstawieniu przedmiotu nauki, przejrzystym wyjaśnieniu znaczenia wyrazów i jasnym unaocznieniu praktycznego zastosowania danej rzeczy należy następnie polecić, aby któryś z uczniów wstał i powtórzył w tym samym porządku to wszystko, co powiedział nauczyciel (tak jakby już on sam był mistrzem drugich). Niech tymi samymi słowami objaśni wywody, na tych samych przykładach wskaże zastosowanie; gdyby się w czymś pomylił, trzeba go poprawić. Potem należy polecić drugiemu, by wstał i przeprowadził to samo, podczas gdy wszyscy inni temu się przysłuchują; potem trzeciemu, czwartemu i ilu ich tylko trzeba, aż będzie widoczne, że wszyscy dobrze już pojęli, że mogą powtórzyć i drugich uczyć. Radzę nie trzymać się tu żadnego porządku, poza tym tylko, aby najpierw wywoływać zdolniejszych, iżby powolniejsi pokrzepieni ich przykładem mogli łatwiej za nimi nadążyć” (Komeński, 1956: 170). Taki sposób nauczania wyzwalał w uczniach aktywność, ośmielał przed

publicznym wystąpieniem, a także wpływał na lepsze i szybsze przyswojenie nowej wiedzy.

W procesie nauczania-uczenia się znaczące miejsce przypisywał Komeński zapałowi do nauki. Za realizację tego celu uczynił odpowiedzialnymi wszystkie podmioty edukacji czyli rodziców, nauczycieli, szkołę, a także układ treści poszczególnych przedmiotów, metody nauczania, ład zewnętrzny panujący w szkole oraz udział władzy szkolnej. W ostatnim okresie szkoły macierzyńskiej radził Komeński wiele uwagi poświęcić psychicznemu przygotowaniu dziecka do pracy szkolnej. Zalecał, by opiekunowie domowi dziecka budzili w nim pragnienie pójścia do szkoły oraz wytwarzali pozytywną atmosferę wokół szkoły jako pozytywnej instytucji. Zadaniem rodziców powinno być również budzenie w dziecku miłości i szacunku do nauczyciela.

Szczególnie do nauczycieli Komeński apelował, aby szkoły zaczęły być dla uczniów, aby pokazywały otaczającą ich rzeczywistość, aby nauczyły obserwować świat i korzystać z wiedzy i nauki oraz aby nauczyły harmonijnie współżyć z ludźmi w życiu społecznym, a najpierw ze współuczniami w klasie szkolnej. Cała pedagogiczna działalność Jana Amosa Komeńskiego była skierowana przeciwko szkole biernej, była walką o aktywność dziecka, o to, by w szkole przestały panować nuda, przymus i nieporządek, by dzieci były żywo zainteresowane i by wytrwale pracowały w klasie szkolnej wraz z innymi kolegami. Nauczanie powinno być odkrywczym i czynnym, wynikać z doświadczeń i rzeczywistych potrzeb oraz doświadczeń ucznia, a także powinno go aktywizować w poznawaniu wiedzy. W wypowiedziach Komeńskiego przewija się nieustannie troska, aby szkoła była przyjazna uczniowi, aby nauka i praca w niej była źródłem wyłącznie pozytywnych uczuć radości i zadowolenia, aby była ona „boiskiem zabawy”, a wszelkie zajęcia szkolne wykonywane były z zamiłowaniem i przyjemnością, aby stwarzała okazję do uczenia się relacji z innymi i wzajemnego komunikowania się. Ważną rolę przypisywał także Komeński relacjom nauczycieli z uczniami w procesie edukacyjnym. Uważał, iż: „Nauczający i uczeń powinni odnosić się do siebie nawzajem z uwagą. Niechaj uczeń podąża wszędzie za nauczającym, który zawsze iść winien przodem. Ilekroć nauczający widzi, że uczeń błędzi, niech mu zwróci na to uwagę i pouczy, jak ma skuteczniej iść w jego ślady.” (Komeński, 1964: 199).

Komeński uznawał system klasowo-lekcyjny za jeden z podstawowych elementów pracy szkoły. Podkreślał ogromną rolę środków dydaktycznych i książek w opracowanej przez siebie metodzie pogładowej w nauczaniu. Zdawał sobie sprawę ze znaczenia, jakie dla przebiegu nauczania mają warunki lokalowo-przestrzenne, w których się ono odbywa. Dlatego też uważał, że dla realizacji celów dydaktycznych i wychowawczych szkoły powinny być wyposażone w odpowiednie pomieszczenia i urządzenie przestrzeni.

Szkoła, według Komeńskiego, powinna być zatem miłym miejscem dla ucznia, z jasnymi salami ozdobionymi malowidłami, portretami, mapami, obrazami, otoczona boiskiem i ogrodem, które także służyłyby uczniom; a wszystko miałoby zachęcać uczniów do przychodzenia tam. Odbiór otoczenia szkolnego i klasowego, w których dzieci się uczą, jest dla nich bardzo ważny. Estetyka po-

mieszkań, niezbędne przedmioty i pomoce dydaktyczne, obrazy, meble i ich ustawienie stanowią istotne komunikaty dla ucznia i pozwalają mu właściwie odebrać informację o miejscu jego nauki. Nawet miejsce i pozycja nauczyciela w klasie szkolnej powinny wpływać na lepsze z nim komunikowanie się, co podkreślał w swoich wywodach: „Wreszcie co do pomieszczeń – należy tego przestrzegać, aby i nauczyciel miał swoje stałe, dogodne miejsce, z którego mógłby zawsze widzieć wszystkich i być przez nich widziany. Nie chcemy, aby tkwił gdzieś w kącie lub z boku w tłumie, albo też aby obchodząc salę sam zbliżał się do tych lub owych, jednemu uczniowi lub kilku dyktując coś lub pokazując; powinien raczej jak słońce stać w swoim zenicie i stąd, kierując promienie swej nauki razem i raz tylko do wszystkich, móc ich wszystkich na równi oświecać. Musi więc mieć katedrę wyższą niż inne ławy i tak zwróconą do światła płynącego z okien, aby to, co pisze na tablicy (dla unaocznienia), mogło być przez wszystkich widziane jasno i wyraźnie” (Komeński, 1964: 346).

Komeński rozumiał, jak ważny jest kontakt nauczyciela z uczniami, także i wzrokowy, oraz jak powinien prawidłowo przebiegać w trakcie edukacji. Komunikacja niewerbalna, a szczególnie postawa ciała, gestykulacje, mimika twarzy, dystans przestrzenny między nauczycielem i uczniem, a zwłaszcza wzajemny kontakt wzrokowy są bardzo ważne w procesie edukacji i wychowania. Spojrzenia i kontakt wzrokowy pełnią wiele funkcji w relacjach nauczyciel – uczeń, między innymi regulują przebieg interakcji, wspomagają procesy z przekazywaniem i podejmowaniem inicjatywy w rozmowie, pomagają w odbiorze informacji zwrotnych, wyrażania emocji oraz komunikowania natury relacji międzyludzkich. Kontakt wzrokowy stanowi skuteczny sposób komunikacji niewerbalnej. Dzięki podtrzymaniu kontaktu wzrokowego przez nauczyciela uczniowie odbierają jego emocje, ciepło oraz zainteresowanie. Spojrzenie ucznia jest także czytelnym sygnałem niewerbalnym, informującym nauczyciela o tym, jak uczeń słucha jego wypowiedzi i tego, czy uczeń ma chęć przekazać określoną informację zwrótną. Częste nawiązywanie i utrzymywanie kontaktu wzrokowego z poszczególnymi uczniami, otwarta postawa ciała, serdeczne gestykulacje, miły wyraz twarzy, a w szczególności takie zachowania jak koncentracja spojrzenia na uczniu czy też kontakt wzrokowy z mówiącym lub słuchającym sprzyjają pozytywnym relacjom interpersonalnym.

Komeński rozumiał, że komunikacja niewerbalna nauczyciela jest istotnym narzędziem porozumiewania się z uczniami oraz ważnym składnikiem jego kultury pedagogicznej. Chociaż nie używał współczesnych określeń, to umiał analizować istotę relacji interpersonalnych. Podkreślał również ogromną rolę przede wszystkim dydaktycznego przygotowania nauczyciela do procesu nauczania dzieci. Jednakże wskazywał również na wartości i uzdolnienia, którymi powinien charakteryzować się każdy nauczyciel. I tu zauważał zwłaszcza potrzebę podejmowania wysiłku poznawania uczniów i budowania z nimi dobrych relacji, które w swoim rozwoju powinny przechodzić metamorfozę: od relacji początkowo jedynie dydaktycznych aż po coraz bardziej inspirowane autentyczną miłością (Nowak, 2007: 50-51).

Komeński podkreślał rolę ojcowskiej miłości nauczyciela do dzieci. Uważał, iż przyjazne i spokojne współistnienie oraz dobre komunikowanie się z uczniami prowadzi do zaangażowania dzieci w pracy na lekcjach, wyzwala w nich pilność, kreatywność i pasję oraz nie obojętnia ich umysłu odczuwaniem strachu przed nauczycielem. Powoduje również, że dzieciom łatwiej jest uczyć się i przyswoić nową wiedzę w atmosferze ciepła i zrozumienia. „Pełnienie obowiązków nauczycielskich powinno być dalekie od wszelkiej zgryźliwości, wszystko trzeba nasycić ojcowskim uczuciem. Aby uczeń czuł się kochanym i nie miał żadnego powodu do nieufności, miłość niech zrodzi miłość, zaś umiłowanie ludzi i rzeczy niech stanie się bodźcem pilności, i na tym właśnie zasadza się celność naszej metody nauczania” (Komeński, 1964: 252). Według Komeńskiego szkoła powinna być dla ucznia miłym miejscem, a rolą nauczyciela jest tak organizować naukę dzieci, aby przebywali tam oni chętniej niż w domu. „Nauczyciele zaś, jeżeli są przystępni i uprzejmi, jeśli żadną szorstkością nie zrażają do siebie umysłów, lecz pociągają je ojcowskim uczuciem, zachowaniem się i słowem; jeśli zachwalają nauki, do których przystępują, podkreślając ich wspaniałość, łatwość i rozkosz z nich płynącą, jeżeli chwałą czasem pilniejszych, (...) słowem, jeżeli do uczniów odnoszą się serdecznie, łatwo pozyskają ich serca, tak że dzieci będą bodaj że chętniej w szkole przebywać niż w domu” (Komeński, 1956: 139-140). Zachwalanie nauki, podkreślające jej wspaniałość, traktowanie dzieci w sposób serdeczny i otwarty, chwalenie uczniów przed kolegami i rodzicami, jeśli na to zasłużą, urozmaicanie trudnych zajęć żarcikami czy miłymi zwrotami, przystępność i uprzejmość nauczycieli to ważne elementy pracy nauczyciela z dziećmi i młodzieżą oraz istotne sposoby i sytuacje komunikowania się nauczyciela z uczniem. Komeński uważał, iż uwagę uczniów nauczyciel może pobudzić i utrzymać w napięciu między innymi w taki sposób, że „Jeśli stara się zawsze podać uczniom coś takiego, co i bawi, i jest pożyteczne, bo wtedy tak umysły w nim zasmakują, że przychodzić będą z zaciekawieniem i napiętą uwagą” (Komeński, 1956: 180).

Jan Amos Komeński uważał, że ze względu na dobrą i przyjazną atmosferę pracy oraz wzajemne wypracowanie właściwej komunikacji między uczestnikami procesu edukacyjnego, zespół klasowy powinien być wychowywany od początku do końca w trakcie całej edukacji przez jednego nauczyciela, według jednolitych wskazań i sposobów oddziaływania, bo to będzie z ogromnym pożytkiem dla wszystkich uczniów. Podkreślał też rolę głosu nauczyciela w procesie edukacyjnego komunikowania, pisząc, iż „(...) tak też i głos nauczyciela powinien przez jasny i miły sposób nauczania niby ów najdelikatniejszy olej wnikać w dusze uczniów wciągając tam zarazem i treść nauk” (Komeński, 1956: 316). Uważał również, iż przy każdej sposobności nauczyciel powinien wnikliwie obserwować ucznia, jego postępy w nauce i zachowanie.

Ważnym elementem sprzyjającym rozwijaniu umiejętności dobrego komunikowania się uczniów w procesie edukacji jest, według Komeńskiego, zachęcanie ich do współzawodnictwa. Autor *Wielkiej dydaktyki* wielokrotnie podkreślał w swych pracach znaczenie stworzenia takich warunków nauczania, aby każda

jednostka mogła rozwijać się w pełni, w miarę swoich możliwości i predyspozycji intelektualnych i percepcyjnych oraz aby mogła nabyć umiejętności dobrego komunikowania się z innymi. Pozytywnych efektów w tym zakresie upatrywał między innymi w nauczaniu z wykorzystaniem zabawy dydaktycznej oraz elementów współzawodnictwa. Zabawę Komeński traktował jako okazję do kształtowania u dzieci i młodzieży różnych postaw wobec otaczającej je rzeczywistości i „poważnych stron życia”. Podkreślał znaczenie zabaw, szczególnie ruchowych, w rozwoju fizycznym i zdrowotnym dziecka, natomiast zabawy siedzące dopuszczał tylko takie, które dawały sposobność do ćwiczeń umysłowych. Najkorzystniej byłoby, gdyby dzieci wychodziły na spacer na podwórze lub do ogrodu „(...) zawsze jednak raczej w towarzystwie niż samotnie, aby mogli dla ducha ćwiczyć się i odświeżać się rozmową” (Komeński, 1964: 360).

W rozbudzaniu między uczniami współzawodnictwa upatrywał Komeński możliwości wzajemnego pobudzania się do zdobywania wiedzy, sprawności i wszelkich umiejętności oraz postaw. Postulował zatem: „Jeśli chcesz kogoś przewyższyć w opinii pod względem pilności, to go częściej wzywaj do zawodów. Wzywany powinien dołożyć wszelkich starań, aby nie ulec, lecz wyjść zwycięsko. Zwycięzony powinien jednak wtedy wobec zwycięzcy nie gniew odczuwać, ale chęć, aby go na nowo zwycięsko zaatakować. W ten sposób i wygrać, i przegrać będzie rzeczą piękną, jeżeli jedno i drugie stanie się bodźcem dla cnoty i pilności” (Komeński, 1964: 417). Podkreślał również znaczenie dobrej atmosfery pracy w zespole klasowym, sugerując, aby wszyscy starali się żyć ze sobą w zgodzie i uważali się za przyjaciół, wzajemnie się szanowali i traktowali z godnością oraz nigdy się nie obrażali, a ewentualne sprzeczki o postępy w nauce rozwiązywali przy pomocy współzawodnictwa w pilności. „Niech jeden drugiego zagrzewa do szlachetnego współzawodnictwa, a wszyscy niech za wstyd i hańbę poczytują sobie, kiedy się pozwolą innym prześcignąć. Ponieważ nauka uczy żyć godnie, niech więc wszyscy dążą do zachowywania się z taką godnością, jakiej się wymaga od czcicieli muz” (Komeński, 1964: 73). Za jedną z ważniejszych cnót, jakie należy wpajać dzieciom, uważał gotowość i ochotę służenia drugim pomocą.

Ważny obszar komunikowania się nauczyciela z uczniami i uczniów ze sobą stanowił, w opinii Komeńskiego, teatr szkolny. Stwarzał on okazję do nabywania doświadczeń dzieci w zakresie relacji społecznych oraz oddziaływał na nich wychowawczo i kształcąco. Pod kątem komunikowania się jest jak najbardziej pożądaną metodą pracy uczniów. Wspólne przedstawienie było zawsze efektem wcześniejszego wyuczenia się ról oraz dostosowania gry teatralnej do całej grupy, wszystkich jej uczestników. Umiejętności wzajemnego komunikowania się w trakcie prób i na przedstawieniu, zaprezentowanie sytuacji w scenie nie tylko za pomocą słowa, ale również stosownego zachowania, dzisiaj określanego jako mowa ciała, wymagało rzetelnej współpracy i zaangażowania wszystkich uczniów biorących udział w przedstawieniu. Ukazanie granej postaci we wspólnej scenie zmuszało do bardzo czujnej i aktywnej pracy dzieci, aby jak najbardziej wiarygodnie mogły się one wypowiedzieć słowami i swoim zachowaniem. Uczniowie musieli dokładnie śledzić swoich kolegów, aby w odpowiednim miejscu

i w odpowiedni sposób zaprezentować swój tekst, uwzględniając w nim właściwe emocje i przeżycia. Informacje oraz wszelkie komunikaty i pouczenia ze strony nauczyciela w stosunku do uczniów grających swoje role miały za zadanie uczynić ten teatrzyk szkolny jak najbardziej ciekawy, przyjemny i pouczający.

Komeński przywiązywał ogromną wagę do teatru szkolnego. Przypuszczał nawet, że ówczesny świat kulturalny Europy uważał przedstawienia szkolne za jeden z najważniejszych czynników wychowawczych. Dzięki grom scenicznym i teatralnym dzieci nabywały wiele doświadczeń społecznych, uczyły się wspólnej pracy, uważnego i aktywnego słuchania, przedstawiania emocji i nastrojów w sposób empatyczny, wzajemnego porozumiewania się i dobrego komunikowania oraz odpowiedzialności za efekty pracy. Tę metodę pracy można z całą stanowczością uznać za jeden z najlepszych sposobów uczenia komunikowania się uczniów ze sobą oraz z nauczycielem. Komeński uważał, że we wszystkich szkołach powinny działać teatrzyki szkolne, ponieważ wpływają na kształcenie umysłów dzieci, na szybsze i łatwiejsze zapamiętywanie treści wierszy, sekwencji i fragmentów książek, które trzeba innym zaprezentować, a oglądający pokazane treści również sobie łatwiej przyswajają. Dzieci biorące udział w teatrzykach szkolnych mają możliwość być docenieni za swoją aktywność i pilność, co pozwoli wyzwolić w nich dalszą motywację do pracy. W trakcie przedstawień ujawniają się też u dzieci zdolności i wrodzone talenty, które można wykorzystać w dalszej pracy. Teatrzyki szkolne przygotowują również do praktycznego działania w życiu społecznym „(...) ponieważ życie ludzi (...) musi upływać na rozmowach i działaniu, tu zaś oszczędnie, a w miły sposób, za pomocą wzorów i rywalizacji doprowadza się młodzież do tego, że przyzwyczajają się przestrzegać wielu rzeczy, na wrywki odpowiadać na różne pytania, właściwie dobierać gesty, wyraz twarzy, układać ręce i całe ciało stosownie do okoliczności, głos nagiąć i zmieniać, grać z godnością każdą rolę i przezwyciężywszy wieśniacze zakłopotanie, czuć się w tym zupełnie swobodnie” (Komeński, 1964: 361). Od teatru szkolnego w owym czasie wymagano przede wszystkim, aby przyzwyczajają uczniów do publicznego występowania i przemawiania, aby wpływał na nich wychowawczo i kształcało. „Te zadania spełniała inscenizowana *Janua* wyśmienicie. Wielka ilość postaci występujących w poszczególnych scenach dawała możliwość brania udziału w przedstawieniach wszystkim uczniom klas nawet bardzo licznych. Postaci te odpowiednio ucharakteryzowane i ubrane oddziaływały niewątpliwie silnie na wyobraźnię uczniów i ułatwiały im znacznie zapamiętanie, a nawet w pewnych wypadkach zrozumienie bardzo obszernej problematyki zawartej w poszczególnych rozdziałach podręcznika” (Kurdybacha, 1957: 228).

Komeński, chociaż nie był językoznawcą, wiele refleksji poświęcił nauce języka oraz roli języka w życiu człowieka. Język jest istotną formą porozumiewania się i komunikowania, w procesie kształcenia spełnia dwie podstawowe funkcje: stanowi system porozumiewania się w klasie szkolnej i w szkole oraz jest środkiem uczenia się. Jest istotnym elementem komunikowania się ludzi między sobą. Poprzez słowa ludzie tworzą i dzielą się informacjami o rzeczywistości oraz wchodzą w interakcje społeczne. W procesie edukacji jest wiele sytuacji opartych

na wykorzystaniu mowy i języka. Należą do nich przede wszystkim te, które są związane z nauką ojczystego języka w sensie wzbogacania czynnego słownictwa uczniów oraz rozumienia znaczeń poprzez pracę z książką i kontakt ze sztuką, jak również te, które pomagają wyrażać i zrozumieć sens relacji z innymi. Nabywanie umiejętności komunikowania się z kolegami i nauczycielami jest bardzo ważne od początku nauki dziecka w szkole, a do tego niezbędna jest mowa. Język jest narzędziem myślenia, mówienia i działania i dlatego każdy musi się go nauczyć, aby móc się porozumiewać z otoczeniem, aby móc czerpać wiedzę z książek i rozmów z innymi, aby „udzielać drugim wiedzy”. Język jest podstawowym środkiem komunikowania się ludzi, jest tworem społecznym. By się go nauczyć, człowiek musi mieć sprzyjające warunki społeczne, inaczej zachowuje się jak zwierzę. Na dowód tego Komeński informował, iż „Istnieją przykłady świadczące, że ludzie porwani w dzieciństwie przez dzikie zwierzęta i wśród nich wychowani, nie wiedzieli więcej niż zwierzęta i ani w mowie, ani w rękach czy nogach nie mieli żadnego odmiennego od zwierząt uzdatnienia, chyba że znów jakiś czas spędzili wśród ludzi” (Komeński, 1956: 59).

Komunikowanie się dzieci na lekcjach odbywa się nie tylko przy pomocy rozmów i słownych przekazów wiedzy, ale także dzięki książkom i podręcznikom szkolnym. Komeński uważał, że nie ma lepszej i naturalniejszej formy do zdobywania i zrozumienia wiedzy niż rozmowa. Według niego „Rozmowy pobudzają, ożywiają, wzmagają uwagę przez różnaitość pytań i odpowiedzi, różnych ich powiązań i form, z przymieszką od czasu do czasu czegoś, co bawi; a przez samą choćby różnaitość i zmiany osób rozmawiających nie tylko chroni się umysł od przesyty, ale nadto rozbudza chęć słuchania, ogarniającą szerszy krąg tematów” (Komeński, 1956: 186). Rozmowy wpływają także na pełniejsze zapamiętanie wiedzy, a dialogi prowadzone przez uczniów, nawet prywatnie, ułatwiają „powtórkę”. Ważnym elementem komunikacji językowej uczniów w kształceniu ich wypowiedzi są stosowane w każdej klasie ćwiczenia stylistyczne, krasomówcze, logiczne czy też filozoficzne, bo najważniejsze jest umieć się językiem posługiwać.

Świat książek szczególnie absorbował uwagę Komeńskiego, co uwidaczniało się we wszystkich jego pracach. Nie wyobrażał sobie szkoły i nauczania bez odpowiednich dobrych i nowych książek. Książki uważał za najcenniejsze i najlepsze źródło wiedzy, dlatego też szczególną uwagę zwracał na książki dydaktyczne. Zalecał, aby były pisane przejrzyście, aby były łatwo rozumiane przez dzieci i stanowiły źródło do robienia własnych notatek. Proponował również, aby książeczki szkolne były nastawione na komunikację i w związku z tym były pisane w formie dialogów, a wtedy będą pożyteczniejsze, bo nauczą dzieci mądrze pytać o wszystko, a na mądre pytania mądrze odpowiadać. Forma dialogowa jest swoistą postacią rozmowy, a ta z kolei stanowi naturalną formę kontaktów między ludźmi. „Podręczniki opracowane przez Komeńskiego były wzbogacane dynamiką zjawisk, na ich bazie odbywały się inscenizacje teatralne oraz inscenizacje w formie gier i zabaw. Komeński podkreślał, że dobre podręczniki powinny zawierać obrazki i opisy wszystkich rzeczy dołączone do ich wizerunków, a wówczas takie podręczniki będą budziły zainteresowanie i ciekawość

i mogą nauczać w atmosferze niewymuszonej rozrywki, niemal zabawy” (Grzegorzycyk, 2015: 203).

Proponowany przez Komeńskiego system klasowo-lekcyjny, zamiast kształcenia indywidualnego, stwarzał okazję do zdobywania przez uczniów umiejętności komunikowania się w procesie edukacyjnym, do budowania dobrych relacji z innymi, przygotowywał ich do radzenia sobie w życiu społecznym w konkretnych sytuacjach oraz do korzystania z dóbr kultury. Nie wszystko jeszcze Jan Amos Komeński był w stanie właściwie nazwać „po imieniu” odnośnie komunikowania i komunikacji, ale nie używając tych słów, doskonale rozumiał potrzebę dobrego komunikowania się w procesie edukacji. Wielokrotnie pisał o tym w swoich pracach, będąc przeświadczonym o doniosłej roli umiejętności komunikowania się. Ukazał i opracował obszary i możliwości komunikowania się nauczyciela z uczniami i uczniów między sobą w zakresie edukacji i wychowania. Umiał docenić rolę komunikowania się we współczesnym sobie społeczeństwie oraz wykorzystać dostępne techniki komunikacji, zyskując tym samym społeczne uznanie oraz rozgłos zarówno wśród współczesnych, jak i potomnych. Z wielu jego przemyśleń i propozycji można dzisiaj śmiało skorzystać.

Bibliografia

- Bieńkowski Tadeusz, *Jan Amos Komeński o nauczaniu i wychowaniu*, Pułtusk 2000.
- Bieńkowski Tadeusz, *Komeński w nauce i tradycji*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980.
- Grzegorzycyk Barbara, *Wartość książki w życiu człowieka*, [w:] B. Sitarska (red.), *Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne*, t. II, *Jan Amos Komeński – jego pedagogika i filozofia*, Siedlce 2015.
- Komeński Jan Amos, *Pampaedia*, oprac. B. Suchodolski, przekł. K. Remerowa, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- Komeński Jan Amos, *Pisma wybrane*, oprac. B. Suchodolski, przekł. K. Remerowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964.
- Komeński Jan Amos, *Wielka dydaktyka*, oprac. B. Suchodolski, przekł. K. Remerowa, Wrocław 1956.
- Kurdybacha Łukasz, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957.
- Nowak Marian, *Rola nauczyciela w procesie dydaktycznym w ujęciu Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] B. Sitarska, R. Mnich (red.), *Jan Amos Komeński a kultura epoki baroku*, Siedlce 2007.